
*Методологія демографічних
та соціально-економічних
досліджень*

**ДОМОГОСПОДАРСТВА:
ФУНКЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ**

*О.М. Гладун,
кандидат економічних наук, старший
науковий співробітник Інституту демографії
та соціальних досліджень НАН України*

Домогосподарство є унікальним соціально-економічним утворенням, основою суспільства. У ньому сходяться та концентруються всі аспекти людського життя: біологічні, соціальні, економічні. Основою, ядром домогосподарства була, є та залишається сім'я. Майже всі демографічні процеси проходять у межах сім'ї. Тому в подальшому ми будемо оперувати цими двома поняттями залежно від контексту. А спочатку, враховуючи складність об'єкта розгляду, спинимося на визначеннях.

Є багато визначень домогосподарства та сім'ї залежно від контексту та мети дослідження. Але загальноприйнятими є визначення, які прийняті Організацією Об'єднаних Націй, відповідно, домогосподарством є „група осіб, які займають окреме житло та харчуються за спільним столом” [1, с. 4]. Демографічний енциклопедичний словник радянських часів дає таке визначення домогосподарства: „соціально-економічна комірка, яка об'єднує осіб відносинами, що виникають при організації їх спільного побуту: ведення спільного домашнього господарства, спільне проживання тощо” [2, с. 127]. При проведенні Всеукраїнського перепису населення 2001 року використовувалось наступне визначення домогосподарства: „сукупність осіб (або одна особа), які спільно проживають в одному житловому приміщенні (його частині), ведуть спільне господарство (мають спільні витрати на утримання житла, харчування тощо), повністю або частково об'єднують та витрачають кошти. Ці особи можуть перебувати в родинних стосунках, стосунках свояків, не перебувати в будь-яких з них або бути і в тих, і в інших” [3, с.9, 10]. Загальним у всіх цих визначеннях у будь-якій складовій є спільне проживання та спільний побут. Спільне проживання і ведення побуту передбачає спільні витрати. Тобто члени домогосподарства повинні мати спільний бюджет для задоволення своїх потреб. При цьому наявність споріднення або свояцтва не передбачається. Це принципово відрізняє сім'ю від домогосподарства.

Складність у визначенні сім'ї підкреслюється у словнику ООН: „Визначення сім'ї як одиниці обліку змінюється залежно від мети дослідження. При цьому можуть бути використані у різному сполученні такі ознаки: спорідненість або свояцтво, тобто наявність між особами, які складають сім'ю, певного ступеня родинних стосунків; економічна ознака, на підставі якої сім'ю часто називають господарством; територіальна ознака, що

Методологія демографічних та соціально-економічних досліджень

полягає у спільному проживанні; і юридична ознака” [1, с. 6]. Демографічний енциклопедичний словник визначає сім'ю як „засноване на шлюбі або кровних родинних стосунках об'єднання осіб, які пов'язані спільним побутом та взаємною відповідальністю” [2, с. 395]. Тобто на перше місце виходять родинні стосунки. Основою сім'ї виступає шлюб, на базі якого і утворюються родинні стосунки.

В історичному аспекті сім'я утворилася раніше домогосподарства, в епоху пізнього неоліту. Шлюб як основа сім'ї, пройшов три історичні стадії: груповий шлюб (у період дикунства), парний шлюб (у часи варварства) та моногамія (у період цивілізації) [4, с. 80].

Важливість дослідження різних аспектів функціонування сім'ї підкреслюється ще й тим, що нині 85% людей живе у сім'ях [5, с.156]. З огляду на те, що на відміну від сім'ї домогосподарство може складатися з однієї особи, можна вважати, що у домогосподарствах живе фактично усе населення.

Слід зауважити, що у теперішній час в Україні поняття “сім'я” та “домогосподарство” практично ідентичні.

Сім'я має багато функцій, які за весь період її існування практично не змінювалися, але їх значущість змінювалася залежно від історичного періоду. Якщо сформулювати коротко, то основною задачею сім'ї є відтворення (різних аспектів своєї життєдіяльності). До основних функцій сім'ї належать: біологічна (репродуктивна); моральна; психологічна; соціалізаційна; побутова; матеріально-побутова; відпочинку та дозвілля; економічна [5, 6, 7, 8].

Репродуктивна функція полягає у відтворенні людини: це народження дитини, догляд за нею, забезпечення її здоров'я до моменту входження у самостійне життя.

Моральна функція – відтворення, модернізація (відповідно до змін у суспільстві) та передача наступним поколінням моральних цінностей, що склалися як у конкретній сім'ї, так і тих, які склалися у певній соціально-етнічній групі та державі загалом.

Психологічна функція – створення в сім'ї певного психологічного мікроклімату, який би забезпечив нормальні відносини у сім'ї, підтримку членів сім'ї, особливо дітей та осіб літнього віку.

Функція соціалізації полягає у орієнтації та забезпеченні входження особи (чи сім'ї) до тієї чи іншої соціальної групи населення шляхом набуття відповідної освіти, кваліфікації, влаштування на певній роботі та забезпечення відповідного рівня матеріального добробуту.

Побутова функція – це організація побуту, який би був основою створення комфортного організованого середовища.

Матеріально-побутова функція полягає у підтримці членів сім'ї, які ще або вже не можуть матеріально забезпечувати своє існування. В основному це діти та особи літнього віку, а також інваліди.

Функція відпочинку та дозвілля слугує як для забезпечення фізичного відновлення людини, так і для розвитку певних якостей, задоволення духовних потреб.

Економічна функція має кілька аспектів та складових, які будуть розглянуті далі. Зараз зауважимо, що економічна функція є базою, на якій ґрунтується повноцінна реалізація всіх інших функцій.

З розвитком економічних функцій – особливо з набуттям економічної незалежності жінкою – сім'я дедалі більше перетворюється на правовий союз. Таким чином, розвиток економічної функції призводить до відносного зменшення ролі цієї функції у сім'ї.

Методологія демографічних та соціально-економічних досліджень

Зміни, що відбуваються у суспільстві, вплив соціально-економічних умов на шлюбно-сімейні відносини призвели до необхідності перегляду погляду на сім'ю за нових економічних умов [9].

Слід зауважити, що наявність стількох різноманітних функцій сім'ї і зумовлює складність її вивчення. Сім'ю досліджують різні науки: демографія, економіка, соціологія, біологія, генетика, медицина, психологія, право тощо. Дослідження сім'ї потребує аналітичного підходу, тобто виділення окремих сторін функціонування сім'ї. Але функції сім'ї настільки взаємопов'язані та переплетені, що один аспект практично неможливо дослідити не торкаючись іншого. Багатство різноманітності породжує складності синтезу.

Сім'я змінюється залежно від розвитку суспільства.

У ранні періоди історії головною задачею сім'ї було забезпечення виживання людини як біологічного виду. Тому ця – біологічна – функція була домінуючою. Інші функції перебували у „зачатковій стадії”. З розвитком людини, її навичок виконувати просту роботу – скотарство, примітивне землеробство – набувала ваги економічна функція сім'ї. Причому розвиток економічної функції став запорукою гарантії реалізації і функції біологічної. Нині взагалі перед людьми не стоїть питання свого збереження як біологічного виду. Проблема вже має інший аспект: перенаселення деяких частин планети та ресурсне забезпечення. Розвиток економічної функції призвів до зменшення ролі сім'ї у забезпеченні функції біологічної та розвитку і становлення інших функцій. Так, постійно зростає значення функцій: соціалізації, психологічної, моральної, відпочинку та дозвілля.

Проте можливість повноцінного (у розумінні конкретної сім'ї) здійснення кожної з зазначених функцій залежить від реалізації економічної функції. І взагалі, не потребує обґрунтування той факт, що як стан і сила держави залежить від економічного розвитку, так і стан реалізації різних функцій окремою сім'єю безпосередньо ґрунтується на економічному забезпеченні сім'ї.

У межах сім'ї економічна функція виступає у двох аспектах: формування ресурсів та їх розподіл для реалізації різних функцій. Переходячи до економічної функції, ми умовно наближаємось до домогосподарства. Адже головна відмінність сім'ї від домогосподарства саме і полягає у тому, що домогосподарство розглядається більш як економічна одиниця. Отже, спинимось детальніше саме на економічній діяльності.

Використання ресурсів залежить від двох чинників: зовнішнього та внутрішнього. До зовнішнього належить політика держави та місцевих органів влади щодо податків, зборів, платежів, пільг тощо, до внутрішнього – пріоритети членів сім'ї у даний період часу.

Формування ресурсів також залежить від двох згаданих чинників. Зовнішній вплив відбувається через пенсійне забезпечення, стипендії, безоплатне або пільгове навчання, медичне обслуговування, надання путівок тощо. Внутрішній чинник – це економічна діяльність домогосподарства, що має кілька складових:

- виконання домашньої роботи;
- робота в особистому підсобному господарстві;
- робота поза межами домогосподарства;
- діяльність домогосподарства як самостійної одиниці на ринку товарів та послуг.

Виконання домашньої роботи включає підтримання житла у належному стані, його поточний ремонт, догляд за дітьми та особами літнього віку, приготування харчів тощо.

Робота у підсобному господарстві полягає у проведенні робіт з виробництва товарів (продуктів) для власного споживання, які у разі надлишку можуть бути реалізовані на ринку.

Робота поза межами домогосподарства забезпечує дохід у вигляді заробітної плати чи іншого виду доходу. Сюди можна віднести також ще й прибуток від власності.

Діяльність домогосподарства як самостійної одиниці на ринку товарів та послуг означає, що члени домогосподарства виходять на ринок і працюють як економічна одиниця з усіма наслідками. Тобто, у цьому випадку домогосподарство вступає у економічні відносини з іншими домогосподарствами або юридичними особами. Домогосподарство відчуває на собі всю специфіку функціонування ринків товарів, послуг, праці, і функціонує у системі значних економічних ризиків. У цьому сенсі домогосподарство практично є незахищеним від різного виду потрясінь і перше відчуває на собі економічні негаразди. Домогосподарства займають той прошарок у сфері економічної діяльності, який не може (або не бажає) зайняти держава чи юридичні особи. Вони пом'якшують ситуацію на ринках товарів та послуг. До того ж, у цьому випадку зменшується напруження на ринку праці.

Роль домогосподарств в економіці України важко переоцінити. Так, у 2002 р. частка сектору домогосподарств у виробництві продукції сільського та лісового господарства становила 63,4%, торгівлі – 14,4%, будівництва – 10,6%, рибальства – 6,6% [10, с. 35]. Частка домогосподарств у кінцевому використанні валового внутрішнього продукту становила 55,1% [10, с. 21]. Тобто домогосподарство є важливим елементом економічної системи держави [11].

Часто домогосподарства працюють у межах неформального сектору економіки. Вони є також основними споживачами продукції та послуг неформального сектору. Це додатково зумовлює необхідність дослідження реалізації економічної функції домогосподарствами.

У контексті формування та використання ресурсів важливими є взаємовідносини домогосподарство – держава. Річ у тім, що держава бере на себе виконання (повністю або частково) функцій домогосподарства (сім'ї). Чим більше перебирає на себе держава у реалізації якоїсь функції, тим менше залишається домогосподарству, або значно зменшується потреба в економічному забезпеченні цієї функції. Так, наприклад, у період соціалізму держава гарантувала безоплатне медичне обслуговування та освіту. Нині з'явилися платні медичні установи та можливість отримати вищу освіту за контрактом, тобто за власний рахунок, що ставить перед домогосподарством проблему знаходження додаткових фінансових ресурсів для реалізації певної функції або відмови від неї. Це ж стосується забезпечення житлом та інших аспектів функціонування сім'ї (домогосподарства). За певних умов – наприклад, у разі загибелі чи відмови батьків від дітей, коли особи залишаються без годувальника – держава бере на себе окремі функції сім'ї, проте при виконанні цих функцій є багато проблем.

Під час перебудови та в перші роки незалежності, за соціально-економічної кризи домогосподарства виявились практично незахищеними і зазнали значних фінансових втрат. Наслідки цього удару домогосподарства відчувають ще й досі. Сім'я стала епіцентром усіх проблем, негативів, які виникли у суспільстві. Це не тільки економічні проблеми. Це вплинуло на біологічну (репродуктивну) функцію, загострило особисті стосунки у сім'ї, погіршило моральний стан, призвело до змін системи цінностей, що також не відбувається без певних психологічних потрясінь.

Хоча зараз держава робить спроби компенсувати фінансові втрати, це не йде у ніяке порівняння зі збитками. Домогосподарства були залишені на призволяще. Та це спонукало зайняти більш активну позицію і вийти на ринки, які за часів соціалізму практично для них не існували.

Методологія демографічних та соціально-економічних досліджень

Демографічний стан та тенденції в країні неможливо повноцінно проаналізувати без дослідження змін у чисельності та складі домогосподарств, їх структурі. Дані щодо домогосподарств є актуальними для Міністерства праці та соціальної політики, Міністерства фінансів, Міністерства у справах молоді та спорту тощо. Для розробки та проведення обґрунтованої соціальної політики важливою є інформація щодо домогосподарств за окремими типологічними групами: домогосподарства, в яких є діти певного віку, в яких діти проживають з одним з батьків, в яких проживають тільки пенсіонери тощо. Прогноз структури домогосподарств потрібен для вирішення питань соціального забезпечення, житлового будівництва, зайнятості, щодо дітей (дошкільні, шкільні навчальні заклади) та ін., а також дає можливість прогнозувати потребу різних соціальних фондів у коштах на державному, регіональному рівнях та по окремих територіально-адміністративних одиницях.

Це потребує відповідного інформаційного забезпечення, що є однією з проблем при дослідженні домогосподарств. По-перше, інформації щодо домогосподарств мало, а та що є – розпорошена по різних відомствах; по-друге, характеристики як конкретного домогосподарства, так і узагальнюючі постійно змінюються, причому доволі динамічно; і по-третє, велика кількість домогосподарств ускладнює збирання та обробку інформації.

Дослідження домогосподарств можливо тільки на базі спеціально організованих спостережень. До них відносять перш за все переписи населення та спеціально організовані вибіркові обстеження.

Населення (домогосподарства) перебуває під постійною увагою держави. Перші переписи населення ще у стародавньому світі (Китай, Єгипет, Древній Рим тощо) проводили обстеження – у нашій термінології – домогосподарств. Метою цих обстежень були нагальні практичні проблеми держави. Окрім підрахунку приблизної чисельності населення, це насамперед – обкладення податками та з'ясування наявної кількості осіб „призовного віку”. Тобто, насамперед – це суто економічні та військові аспекти функціонування держави. Про інші аспекти, у тому числі соціальні – взагалі не йшлося.

З розвитком суспільства держава дедалі більше уваги приділяє саме вирішенню соціально-економічних проблем домогосподарств. Цими проблемами опікуються і міжнародні організації, такі як ООН, Міжнародна організація праці (МОП), Світовий банк тощо. Так, рекомендація 170 МОП „Рекомендація щодо статистики праці” має спеціальний розділ „Статистика витрат та прибутків домогосподарств”, у якому зазначається, що „статистичні дані про витрати на ведення домашніх господарств або, залежно від обставин, витрати сімей та, по змозі, статистику прибутків від ведення домашніх господарств, або, залежно від обставин, прибутків сімей слід збирати не рідше один раз на десять років” [12, с. 1292]. Тобто МОП ставить за мету дослідження саме економічної функції домогосподарств як основи, на якій ґрунтується реалізація всіх інших функцій.

Як зазначалось раніше, одними з основних джерел інформації щодо населення є переписи та спеціально організовані обстеження. Без них практично дуже важко зібрати інформацію щодо домогосподарств.

Так, при дослідженні і економічній оцінці домашньої роботи існують два підходи: еквівалент витрат часу та альтернативних витрат [13]. Але обидва ці підходи неможливо реалізувати без відомостей про кількість часу, що витрачається кожним членом домогосподарства на ту чи іншу домашню роботу. Їх одержати можна лише на основі спеціального спостереження бюджету часу. На жаль, за роки незалежності таке обстеження в Україні не проводилось.

Методологія демографічних та соціально-економічних досліджень

Вартісна оцінка робіт, виконаних у підсобному господарстві, також неможлива без спеціально організованих обстежень. Це ж стосується і діяльності домогосподарств як самостійної одиниці на ринку товарів та послуг. У цьому випадку діяльність декларується за спрощеними звітами або не декларується взагалі. Щодо офіційної діяльності поза межами домогосподарств, то певна інформація є в статистичних та податкових органах. Проте ця інформація в статистичних органах є тільки в узагальненому вигляді, а в податкових – стосується конкретної особи, а не домогосподарства. Адміністративні дані неможливо пов'язати з конкретним домогосподарством.

Дуже вагомими даними щодо домогосподарств є результати вибіркового обстеження, які проводить Держкомстат України. Це обстеження умов життя домогосподарств, економічної активності населення, з питань сільськогосподарської діяльності. Перші два види обстеження були запроваджені на новій методологічній основі, що відповідає міжнародним стандартам, у 1999 р., а третє – у 2000 році. У теперішній час річний обсяг вибірки в обстеженні умов життя домогосподарств становить майже 13 тис. домогосподарств, з питань сільськогосподарської діяльності – 29,5 тис., а квартальний обсяг вибірки в обстеженні економічної активності населення – 55,4 тис. домогосподарств. Це досить великий обсяг вибірки для отримання надійних даних для державного, а в окремих випадках – і для регіонального рівнів.

Проведення цих обстежень уже відпрацьовано, їх дані дають змогу робити аналіз різних аспектів життєдіяльності домогосподарств, а відтак – і реалізації ними певних функцій. Для можливості спільного використання даних обстежень проведено гармонізацію частини запитальників.

При дослідженні домогосподарств є ще одна проблема. Відповідно до функцій, можна виділити три загальні напрями дослідження домогосподарств: демографічні, економічні, соціальні процеси. Окремою проблемою, загальною для всіх трьох напрямів, є класифікація, що полягає у виділенні типологічних груп за різними ознаками, якими можуть бути тип місцевості або населеного пункту, де проживає домогосподарство, кількість членів домогосподарства, наявність у ньому певних категорій осіб (наприклад, наявність дітей або пенсіонерів), рівень матеріального добробуту тощо. Головна умова для класифікаційної ознаки – вона повинна розподіляти домогосподарства на якісно відмінні групи. Наприклад, наявність дітей змінює структуру витрат і акцентів щодо функцій домогосподарства. Реалізація всіх функцій домогосподарства залежить від того, де проживає домогосподарство – у місті чи в сільській місцевості. У загальному вигляді вплив місцевості проживання ілюструє відмінність у розмірі домогосподарств (табл. 1). У свою чергу, чисельність та якісний склад впливають на реалізацію функцій домогосподарством.

Таблиця 1

Середній розмір домогосподарств України
(за даними обстеження умов життя домогосподарств)

Рік	Середній розмір домогосподарства			Джерело даних
	всього	міські поселення	сільська місцевість	
1999	2,81	2,74	2,94	[14, с. 9, 11]
2000	2,76	2,71	2,89	[15, с. 13, 15]
2001	2,73	2,68	2,86	[16, с. 15, 17]
2002	2,71	2,63	2,89	[17, с. 9, 11]
2003	2,62	2,56	2,77	[18, с. 9, 11]
2004	2,62	2,55	2,77	[19, с. 9, 11]

Методологія демографічних та соціально-економічних досліджень

На практиці залежно від мети застосовуються різні класифікації. При переписах населення використовуються спеціально розроблені типології сімей. Так, при публікації підсумків Всесоюзного перепису населення 1989 року це було 9 типів сімей [20, с. 432], які оцінювалися за кількома класифікаційними ознаками: кількість шлюбних пар, наявність дітей, відсутність одного з батьків. У даному випадку як класифікаційні виступали демографічні ознаки. При проведенні Всеукраїнського перепису населення 2001 року як одиницю спостереження було введено домогосподарство. При розробці результатів застосовано групування домогосподарств за розміром – від одного члена у складі домогосподарства до десяти і більше. Дані щодо сімей на даний час не друкувалися.

При опрацюванні даних обстеження умов життя домогосподарств їх групують за рівнем середньодушового доходу (абсолютні та децильні групи), а окрім того, – за віком дітей та наявністю пенсіонерів, кількістю працездатних членів домогосподарства, за джерелами доходів тощо. Розробляються також витрати за їх структурою, що дає змогу аналізувати особливості реалізації домогосподарствами своїх функцій. Отже, групування здійснюється здебільшого за економічною ознакою.

Таким чином, групування домогосподарств при різних обстеженнях не збігаються, тобто немає гармонізованої типології. Це природно, враховуючи різні завдання статистичних спостережень та наявність безлічі варіантів побудови типології. При комплексному аналізі є необхідність групування за різноманітними характеристиками домогосподарств – демографічними, соціальними, економічними. Практично досліднику зробити це важко, оскільки виникає багато комбінацій та велика кількість типологічних груп. Але ця проблема вирішується методами багатовимірного статистичного аналізу, зокрема кластерного аналізу [21, 22, 23].

Кластерний аналіз – багатовимірна статистична процедура, що полягає у розподілі сукупності об'єктів на порівняно однорідні групи (кластери). Кожен об'єкт сукупності, який описується n ознаками, можна представити як точку n -вимірного простору з відповідними координатами. Основна мета кластерного аналізу – формування із сукупності об'єктів у n -вимірному просторі таких груп однорідних підмножин, щоб об'єкти всередині групи були подібні один до одного, а об'єкти з різних груп – відмінними. Під подібністю тут розуміється близькість об'єктів у n -вимірному просторі ознак. Тобто задача зводиться до визначення у цьому просторі ознак природних скупчень об'єктів, які і вважаються однорідними групами. Сформовані за допомогою кластерного аналізу ізольовані групи об'єктів трактуються як якісно різні. Кластери мають деякі властивості, найбільш важливими з яких є щільність, дисперсія, розміри, форма.

Основними задачами, які вирішуються різними методами (алгоритмами) кластерного аналізу, є [21, 24, 25]:

- 1) розробка типології чи класифікації;
- 2) дослідження концептуальних схем групування об'єктів;
- 3) формування гіпотез на основі дослідження даних;
- 4) перевірка гіпотез або дослідження, чи дійсно групи (типи), які були сформовані тим чи іншим способом, є у наявних даних.

Таким чином, методи кластерного аналізу забезпечують виявлення структури в даних, яку не можна знайти візуально чи за допомогою експертів.

Проведений аналіз дає можливість зробити такі *висновки*.

Домогосподарство (і сім'я як його основа) є найважливішою складовою суспільства, яка водночас найскладніша для вивчення. Це зумовлено як різноманітністю функцій, які

Методологія демографічних та соціально-економічних досліджень

реалізовує домогосподарство, так і їх взаємопов'язаністю, особливістю реалізації кожним конкретним домогосподарством. Кількість домогосподарств, їх якісна відмінність значно ускладнюють їх дослідження. Основною інформаційною базою щодо вивчення домогосподарств є державні статистичні спостереження. При цьому наявна проблема комплексного використання інформації різних обстежень та з адміністративних джерел, що потребує як загального вирішення, так і спеціальних розробок у кожному конкретному випадку. Іншою важливою проблемою є типологія домогосподарств на базі різноманітної інформації. Розробка типології можлива і доцільна на основі методів багатовимірного статистичного аналізу.

Вирішення цих проблем у теоретичному та практичному аспектах дозволить поглибити аналіз існуючого стану домогосподарств, робити прогнози щодо змін у типології домогосподарств, реалізації ними своїх функцій (особливо економічної), що надасть можливість приймати більш обґрунтовані управлінські рішення.

Джерела

1. *Многоязычный демографический словарь*. Русское издание. ООН. – Нью-Йорк, 1964. – 113 с.
2. *Демографический энциклопедический словарь*. – М.: “Советская энциклопедия”, 1985. – 608 с.
3. *Інструкція* щодо проведення Всеукраїнського перепису населення 2001 року і заповнення переписної документації. – К.: Державний комітет статистики України, 2001. – 56 с.
4. *Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства. – М.: Политиздат, 1973. – 240 с.
5. *Тумусов Ф.С.* Семья и постиндустриальная цивилизация // Вопросы философии. – 2001. – №12. – С. 153 – 163.
6. *Парик И.Ю.* Структура семей и домохозяйств // В кн.: Социальная статистика: Учебник / Под ред. И.И.Елисеевой. – М.: Финансы и статистика, 2002. – С. 50 – 71.
7. *Чуйко Л.В.* Место семьи в системе воспроизводства населения // В кн.: Воспроизводство населения в условиях развитого социализма (на примере Украинской ССР). – К.: Наукова думка, 1978. – С. 108 – 120.
8. *Філософія*: Навчальний посібник // За ред. І.Ф.Надольного. – К.: Вікар, 2001. – 457 с.
9. *Чуйко Л.В.* До концепції демоекономічного розвитку сім'ї в контексті реформування економіки // Демоекономічні дослідження: Збірник наукових праць. – К.: Інститут економіки НАН України, 1995. – С. 19 – 29.
10. *Національні рахунки України за 2002 рік*. Статистичний збірник. – К.: Держкомстат України, 2004. – 122 с.
11. *Гладун О.М.* Домогосподарство як елемент економічної системи // Наукові записки університету „Кієво-Могилянська академія”, том 22, частина II „Суспільні науки”. – К.: „КМ Академія”, 2003. – С. 342 – 345.

Методологія демографічних та соціально-економічних досліджень

12. *Конвенції та рекомендації, ухвалені міжнародною організацією праці* (в двох томах). – Женева, МОП, 1999. – 1560 с.
13. *Борсукова С.Ю.* Сущность и функции домашней экономики, способы измерения домашнего труда // Социологические исследования. – 2003. – №12. – С. 21 – 31.
- 14–19 *Основні соціально-демографічні характеристики домогосподарств України* (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств). Статистичний бюлетень. – К.: Держкомстат України, 1999; 2000; 2001; 2002; 2003; 2004.
20. *Сім'я в Україні* (за даними перепису 1989 року). Статистичний збірник. – К.: Міністерство статистики України, 1993. – 607 с.
21. *Кэндалл М., Стьюарт Ю.* Многомерный статистический анализ и временные ряды. – М.: Наука, 1976. – 736 с.
22. *Афифи А., Эйзен С.* Статистический анализ: Подход с использованием ЭВМ. – М.: Мир, 1982. – 488 с.
23. *Факторный, дискриминантный и кластерный анализ / Дж.-О.Ким, Ч.У. Мюллер, У.Р. Клекка и др.* – М.: Финансы и статистика, 1989. – 215 с.
24. *Дюран Б., Оддел П.* Кластерный анализ. – М.: Статистика, 1977. – 128с.
25. *Мандель И.Д.* Кластерный анализ. – М.: Финансы и статистика, 1968. – 176 с.